

RAMI MEMUSHAJ**MEHMET ÇELIKU, *SINTAKSË E GJUHËS SHQIPE*
(*PËRBËRËSIT SINTAKSORË*),
ILAR, Tiranë, 2012**

Këta dy dhjetëvjeçarët e fundit në gjuhësinë shqiptare po vërehen zhvillime e prurje të reja, që shënojnë kthimin e saj në shtratin e gjuhësisë botërore, dhe përpjekje të studiuesve tanë për të përvetësuar e përdorur në përshkrimin e shqipes metodat dhe teknikat e gjuhësisë bashkëkohore. Sigurisht që ky proces nuk ka qenë i lehtë, sepse, që të zbatohen metodat e reja, duhen njohur konceptet që qëndrojnë në bazë të këtyre metodave. Pikërisht, për gjuhëtarët tanë periudha pas '90-ës e deri para pak vjetësh ka shërbyer si periudhë e njohjes me zhvillimet në gjuhësinë e sotme.

Këto përpjekje i kanë dhënë tashmë frytet e para, sidomos në fushën e sintaksës. Kjo disiplinë, që në hapësirat shqiptare kishte mbetur më prapa fushave të tjera dhe larg zhvillimeve në gjuhësinë botërore, këto vitet e fundit po sheh një lulëzim të admirueshëm. Janë botuar monografi, tekste universitare e artikuj, janë mbrojtur tema magjistrature e doktorata në të cilat dukuritë sintaksore të gjuhës sonë shihen në frymën e gjuhësisë gjenerative. Prurjeve të derisotme në këtë fushë vjen u shtohet edhe vepra "Sintaksë e gjuhës shqipe (përbërësit sintaksorë)", që po i jepet në dorë lexuesit.

Autori i saj, prof. Mehmet Çeliku, është një zë i njohur i gjuhësisë shqiptare, që gjatë një periudhe 50-vjeçare ka sjellë ndihmesa të çmuara në fushën e dialektologjisë, të morfologjisë, të sintaksës dhe të kulturës së gjuhës. Në shkrimet, monografitë dhe tekstet e tij gjejmë shumë vështrime të mprehta dhe trajtime të guximshme e tepër origjinale të dukurive morfologjike e sintaksore, që shpeshherë kanë ngjallur edhe diskutime e mospranime.

Ajo që e dallon M. Çelikun nga gjuhëtarët shqiptarë të brezit të tij, është prirja për të përqaftuar të renë, të dëshmuar me punën e tij të palodhur për përditësimin e dijeve dhe të formimit të vet gjuhësor. Për prof. M. Çelikun, periudha deri në daljen e kësaj vepre ka qenë një periudhë përpjekjesh për të njohur zhvillimet më të fundit në fushën e sintaksës, me qëllim që të arrinte në bindje të qëndrueshme lidhur me nevojën e një vështrimi të ri të sintaksës së gjuhës shqipe. Si një studiues që ka dhënë jo pak prova të një mendimi shkencor të pavarur e të guximshëm, ai nuk ka mbetur në llogoret e vjetra. Skepticizmi i tij ndaj ideve të reja dhe ngurrimi për t'i përqaftuar ato nuk janë ato të një kundërshtari të palëkundur të tyre, po

të një kërkuesi që nuk i pranon pa i asimiluar konceptet e reja të gramatikës strukturaliste e gjenerative. Duke u njohur me literaturën sintaksore të kohës, duke diskutuar e debatuar në sesione e konferenca gjuhësore rreth zhvillimeve në këtë fushë, ai ka arritur të kthjellohet për domosdoshmërinë e pranimin dhe të zbatimit të shumë koncepteve të reja që tashmë kanë bërë udhë në studimet sintaksore të shqipes. Libri “Sintaksë e gjuhës shqipe (përbërësit sintaksorë)” është pikërisht fryt përpyjekjeve të autorit për të kaluar në filtrin e kritikës konceptet sintaksore të gjuhësisë tradicionale dhe për të futur në përshkrimin e shqipes koncepte e këndvështrime të reja.

Lënda gjuhësore e vëllimshme prej 439 faqesh e kësaj vepre përfshin parathënien, pesë krerë, përfundimet, treguesin e termave dhe bibliografinë. Në kreun e parë “Disa nocione bazë në fushë të sintaksës teorike” (f. 1-45), trajtohen koncepte e terma të sintaksës strukturaliste, si sintagma dhe përbërësi sintaksor, llojet e përbërësve sintaksorë, statusi i kryefjalës, i trajtave të shkurtra të përemrave, i kallëzuesorëve, i kallëzuesve emërorë dhe i formave të pashtjelluara. Edhe kreu i dytë “Përbërësit sintaksorë” (f. 47-128) mund të shihet si vijim i të parit. Në të autori ndërton kuadrin teorik të veprës, duke përcaktuar termat e duke përkufizuar konceptet me të cilat do të operojë në krerët vijues, njësitë sintaksore, tipat e përbërësve sintaksorë dhe marrëdhëniet kuptimore dhe funksionet e përbërësve në fjalinë e thjeshtë dhe të përbërë. Kreu i tretë “Funksionet gramatikore të përbërësve sintaksorë” (f. 129-275) i kushtohet trajtimit të gjymtyrëve të fjalisë: kallëzuesit, kundrinorëve, rrethanorëve, përcaktorëve dhe ndajshimit, gjymtyrëve të veçuara dhe gjymtyrëve homogjene, fjalëve togjeve dhe fjalive të ndërmjetme e të ndërkallura si dhe rendit të gjymtyrëve në fjalinë e thjeshtë. Kreu i katërt “Fjalitë e thjeshta” (f. 277-331) merret me fjalitë e thjeshta sipas qëllimit të thënies, sipas modalitetit dhe numrit të përbërësve, duke u ndalur në llojet e fjalive njëkryegjymtyrëshe foljore dhe emërore, në fjalitë e paplota dhe në fjalitë pa përbërës sintaksorë. Kreu i pestë “Fjalitë e përbëra (periudhat)” (f. 333-414) u kushtohet fjalive të përbëra, duke marrë me radhë llojet e fjalive bashkërenditëse dhe të fjalive nënrenditëse. Më tej vijnë “Përfundimet” (f. 405-424), që janë përkthyer edhe anglisht, treguesi i termave (f. 427-429). Libri mbyllet me bibliografinë (431-439), që përmban një listë të pasur të literaturës teorike të shfrytëzuar në shqipe dhe në gjuhë të huaja.

Në dallim nga librat për sintaksën në frymën e gjuhësisë gjenerative të botuar deri tani, të cilët si monografi janë marrë me çështje të veçanta të sintaksës, kurse si tekste teorike nuk janë thelluar në sintaksën e shqipes, ky libër synon të jetë një trajtesë e re e sintaksës së shqipes, e para vepër që ngërthen gjithë problematikën e kësaj fushe. Një punë të tillë mund ta kryente vetëm një gjuhëtar që është marrë me çështjet e morfologjisë dhe

të sintaksës së shqipes, në artikuj, monografi, tekste akademike e mësimore. Vetëm një studiuës me këtë përvojë si M. Çeliku mund të guxonte të ndërmerre një përpjekje të tillë për t'u thelluar në studimin shkencor të strukturës sintaksore të shqipes e për të arritur në interpretime sa më të pranueshme të disa çështjeve të diskutueshme e problemore të saj, duke u mbështetur në konceptet e gjuhësisë moderne, në sintaksën teorike strukturaliste, që e sheh gjuhën si strukturë, si sistem shenjash e lidhjesh të përbërësve sintaksorë.

Po të kemi parasysh ndihmesat e shumta të prof. M. Çelikut në fushën e morfologjisë dhe të sintaksës, dalja në dritë e kësaj vepre nuk është diçka e papritur. E “papritur” është përpjekja e lavdërueshme e autorit, të formuar në kuadrin e gjuhësisë tradicionale, për t'u orientuar nga gjuhësia e sotme. Kjo duket në atë që si njësi bazë të përshkrimit sintaksor ai nuk merr togfjalëshin, për të cilin pranon se është një kategori e ngushtë, po përbërësin, që është gjithëpërfshirës. Me braktisjen e togfjalëshit si njësi të përshkrimit sintaksor, kjo vepër shënon edhe fundin e sintaksës tradicionale dhe orientimin drejt sintaksës bashkëkohore.

Përbërësi i fundit sintaksor i M. Çelikut nuk është krejt ai i Blumfildit, i cili në analizën e fjalisë nuk bën dallim midis përbërësit morfologjik dhe atij sintaksor, po diçka midis përbërësit të Blumfildit dhe sintagmës X-bar të gjenerativistëve. Analiza në përbërës është analizë strukturore; ndryshe nga analiza në togfjalësha, që e sheh fjalinë si lidhje lineare gjymtyrësh, analiza në përbërës tregon se përbërësit sintaksorë nuk lidhen në mënyrë lineare, po hierarkike. Ajo arrin të zbulojë edhe funksionet sintaksore të përbërësve të fundit, siç na dëshmohej në faqet e këtij libri. Përbërësi, që shërben si njësi bazë e analizës sintaksore të bërë në veprën “Sintaksë e gjuhës shqipe”, është, në thelb, sintagma e gramatikës gjenerative. Ashtu si dhe skema X-bar e sintagmës, edhe përbërësi sintaksor i këtij libri ka kokë dhe caktuesorë. Por kategoria e caktuesorit zgjerohet duke përfshirë në të jo vetëm specifikesin e skemës X-bar të Çomskit, d.m.th. caktuesorin në kuptimin e ngushtë, si element që qëndron në të majtë të kokës, po edhe plotësorët që qëndrojnë në të djathtë të saj (kundrinat, rrethanorët, përcaktorët), të cilët i quan “shoqërues”. Më tej, edhe vetë kategoria e caktuesorit në kuptimin e ngushtë zgjerohet duke përfshirë në të edhe përsëritjet e kundrinës, gjë që lë vend për diskutime. Në këtë mënyrë, autori ndalet në pragun e sintaksës gjenerative.

Analiza sintaksore në përbërës që zbatohet në këtë libër, nuk është formale si ajo e deskriptivistëve. Mbështetja në teorinë e sintagmës, të valencës dhe të thënies i kanë bërë të mundur autorit t'i analizojë njësitë gjuhësore jo vetëm nga ana strukturore, por edhe nga ana semantike. Pra, ai nuk është mbështetur vetëm në një drejtim gjuhësor të caktuar, bie fjala, në deskriptivizmin amerikan apo në gjuhësinë strukturaliste europiane, në

funksionalizëm apo në gjenerativizëm, po ka përvetësuar prej këtyre traditave gjithçka që i është dukur racionale dhe që, për mendimin e tij, i shkon natyrës së shqipes. Njohja e arritjeve të gjuhësisë së sotme i ka lejuar autorit të vështrojë dhe të rivlerësojë me syrin kritik arritjet e mëparshme në studimet sintaksore të gjuhës shqipe, duke vënë në dukje vlerat pozitive, po edhe të metat e tyre. Duke u përpjekur të kapërcejë mangësitë e përshkrimit sintaksor të bërë në kuadrin e teorisë së togfjalëshit, autori na jep një sintaksë të re të shqipes, me mjaft qëndrime e trajtime vetjake të dukurive, shumë të argumentuar e të ilustruar mjaftueshëm me material gjuhësor nga të gjitha format e ligjërimit me shkrim e me gojë.

Risitë e kësaj vepre në krahasim me sintaksën e Akademisë, janë të shumta: së pari, njësitë e ndryshme sintaksore: përbërësi dhe fjalia (fjalia e pavarur dhe periudha), ndryshe nga sintaksa akademike, e cila operon me tri njësi - gjymtyrën, togfjalëshin dhe fjalinë; dhënia semantikës sintaksore më shumë vend se në sintaksën e Akademisë dhe shumë më tepër se në sintaksën gjenerative, gjë që është arritur duke e parë fjalinë edhe nga perspektiva e realizimit të saj në ligjërimit; pranimi i konceptit të valencës dhe, lidhur ngushtë me të, lidhja e plotësorëve me valencat, duke pranuar edhe shkallëzimin e tyre sipas domosdoshmërisë; vlerësimi i aspektit pragmatik, duke dalluar fjalinë si njësi abstrakte nga thënia si realizim konkret i fjalisë në situata të ndryshme ligjërimore, ku hyjnë në lojë intonacioni dhe mjete të tjera të aktualizimit të thënies; integrimi në fjali i thirrorit, i ndërtimeve të ndërmjetme e të ndërkallura nëpërmjet përfshirjes intonacionore; mospranimi i përcaktorit kallëzuesor si gjymtyrë, çka përbën një qëndrim më të hershëm të autorit rreth kësaj kategorie të sintaksës tradicionale; përfshirja e kallëzuesve të tipit *u emërua nëpunës, miza u bë buall* në nëngrupin e kallëzuesit emëror; integrimi i krahasorëve ndër gjymtyrët e fjalisë; vendosja e paralelizimit midis gjymtyrëve të thjeshta dhe sifjalive, duke i trajtuar edhe këto si përbërësit e thjeshtë sintaksorë; analiza e përbërësve të periudhës njëlloj si e përbërësve të fjalisë se thjeshtë dhe mbështetja e klasifikimit të periudhave të lidhjet e përbërësve të tyre etj. Risitë e kësaj vepre janë jo vetëm në fushën e konceptimeve, po edhe në fushën e terminologjisë. Autori jo vetëm merr terma që kanë hyrë në studimet tona sintaksore, si përbërës, caktuesor, plotësor, po krijon edhe një varg termash të vetët, si kryepërbërës, krahasor, sifjali, shoqërues, shtesor etj. Këto risi jo vetëm për sa i përket përmbajtjes, po dhe terminologjisë ia shtojnë kësaj vepre dozën e origjinalitetit.

Veç risive që numëruam më sipër, në këtë libër ka edhe çështje të diskutueshme. Për mendimin tonë, një çështje e tillë është, për shembull, pranimi i marrëdhënieve kallëzuesore si një lloj lidhjeje kuptimore e përbërësve kryesorë të fjalisë, gjë që bie në kundërshtim me natyrën e përbërësit. Sikundër dihet, përbërësit janë konstrukte endocentrike, d.m.th. kryepërbërësi trashëgon

kategorinë leksiko-gramatikore të përbërësit që shërben si kokë e tij. Mirëpo lidhja kryefjalë-kallëzues është një ndërtim ekzocentrik, pasi fjalia si kryepërbërës nuk trashëgon asnjë prej vetive të kallëzuesit, që shërben si kokë e saj, as të kryefjalës. Një pikë tjetër e diskutueshme është ajo e kundrinorëve të zhdrejta me parafjalë, koncept i sintaksës akademike, nga i cili nuk është shkëputur dot autori. Megjithëse operon me konceptin e valencave, ai pranon kundrinorë me parafjalë edhe për folje njëvalente që nuk mund marrin argument të brendshëm, si format pësore (u ndërtua nga punëtorët, u shkëput nga familja etj.), ose folje si *vete* (kishte vajtur me gruan), *anoj* (ai anon nga prindërit) etj.

Kjo sintaksë e re e gjuhës shqipe pa dyshim që do të bëhet një libër pune për pedagogët e specialistët e rinj të gjuhës shqipe, për studentët universitarë e pasuniversitarë dhe për mësuesit e gjuhës shqipe në gjithë hapësirat ku flitet dhe mësohet shqipja si gjuhë amtare. Konceptet e saj, po jo doemos termat, duhet të depërtojnë edhe në tekstet e gjuhës shqipe për shkollën 9-vjeçare e të mesme, në mënyrë që të mos ketë më tekste ku sintaksa të mbështetet në konceptin e togfjalëshit.

Vepra “Sintaksë e gjuhës shqipe” e prof. M. Çelikut është libri i parë i plotë dhe i përditësuar i sintaksës së gjuhës sonë që del rreth 40 vjet pas botimit të parë të gramatikës së Akademisë së Shkencave. Botimi i një vepre të tillë nga një gjuhëtar i brezit të vjetër mendojmë se shënon *de facto* fundin e sintaksës tradicionale. Risitë e përmendura më sipër e bëjnë këtë libër një vepër origjinale, që i shtohet vargut të pakët të veprave sintaksore në frymën e gjuhësisë së sotme. Pavarësisht nga vërejtjet dhe sugjerimet që mund të bëhen për qëndrime, zgjidhje e terma, nuk mund të mohohet që libri “Sintaksë e gjuhës shqipe” përbën një ndihmesë të vyer të autorit në fushën e sintaksës së shqipes dhe një arritje me vlerë që i ndihmon afrimit të gjuhësisë shqiptare me gjuhësinë e sotme botërore.

Më në fund, por jo e fundit, do të shtonim se përpjekja e prof. M. Çelikut për të dhënë një vepër përgjithësuese, si një sintezë të ndihmesave të tij në fushën e studimeve gramatikore, është e para e këtij lloji në gjuhësinë shqiptare. Ky është një shembull që duhet ndjekur nga gjuhëtarët shqiptarë me përvojë të gjatë kërkimore edhe në fusha të tjera, si në morfologji, në fjalëformim, në drejtshkrim etj.

Pas hedhjes në qarkullim të librit dhe vlerësimit të tij nga kritika gjuhësore, çka do t’i lejonte autorit të kthjellohej dhe të bëhet më koherent në qëndrimet dhe në zgjidhjet e dhëna, mendoj se duhet parë mundësia e përkthimit të saj në gjuhën angleze, çka do të përbente një ndihmesë tjetër të autorit për t’u dhënë albanologëve të huaj një libër për sintaksën e shqipes, që u ka munguar deri më sot.

